
*Н.А. Колотілова,
кандидат філософських наук,
доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ТОПІКА В ІСТОРІЇ ЛОГІКО-РИТОРИЧНОЇ ДУМКИ

Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. характеризуються підвищеною увагою до проблем аргументації, вміння обстоювати свою точку зору й грамотно критикувати опонентів. Це свідчить про нову хвилю розвитку таких давніх й багатих на традиції гуманітарних дисциплін, як логіка й риторика. Втім, проблеми аргументації завжди перебували в центрі уваги видатних теоретиків й практиків логічної та риторичної думки.

Ми не випадково пов'язуємо логіку з риторикою. Адже багато видатних представників логічної думки минулих часів у своїй творчості приділяли належну увагу риторичній, тобто вмінню донести свої думки й переконати слухачів. Одним із пунктів, який пов'язує логіку й риторичну, є топіка – вчення про “загальні місця”, що використовуються для обґрунтування або спростування певної точки зору.

Щоправда, на сьогоднішній день топіці приділяється дуже мало уваги з боку логіків, риторів, філософів. Як зауважує В.І. Чуешов, проблеми топіки “не привертали до себе широкої уваги вчених в епоху Відродження, Нового і Новітнього часу, і сьогодні їх доводиться перевідкривати заново, або відновлювати, або “добувати” з предметних сфер інших наук” [1, 202]. Відповідно, цікавим виявляється аналіз топіки у творчості філософів Арістотеля, Цицерона (коли риторика переживає піднесення) і Ф.Бекона (коли філософи вже майже не цікавляться проблематикою риторичної).

Спільною рисою зазначених концепцій є те, що і логіка, і риторика розглядалися як певний завершальний етап підготовки справжнього мислителя й суспільного діяча. При цьому риторика часто займала більш високу позицію порівняно з логікою. Адже вміння переконувати є певним практичним застосуванням мудрості. У Давній Греції й до Арістотеля ораторське мистецтво було досить розвинутим саме у його практичній частині. Можна згадати, наприклад, педагогічну діяльність софістів, більшість з яких вчили молодь саме мистецтву виголошення промов. Заслуга ж Арістотеля полягала насамперед, у тому, що він спробував дослідити наукові основи ораторського мистецтва.

Особливістю поглядів Цицерона є те, що в його концепції йдеться не стільки про логіку й риторичну, скільки про філософію й риторичну. Зазначимо, що в Античності взаємовідносини між філософією і риторикою були складними. Вони являли собою своєрідні полюси, між якими відбувалося духовне життя. І філософія, і риторика намагались ототожнити себе з культурою в цілому. Тобто взаємовідносини між філософією і риторикою виражають взаємовідносини двох ідеалів – “життя споглядального” і “життя діяльного” [2, 10].

Отже, можна говорити про відмінності в розумінні риторичної та її місця серед інших дисциплін Арістотелем і Цицероном. Концепція риторичної Стагірита є осмислення філософом практичної значущості ораторського мистецтва. Тоді як концепція риторичної Цицерона – це осмислення оратором її теоретичної значущості. Адже Цицерон підкреслює важливість мудрості, однак вище ставить все ж таки мудрого оратора. З іншого боку, обидва автори високо цінували мистецтво переконання.

Ф.Бекон, який є фундатором новоєвропейської філософії, в цьому пункті згодний з думкою і Арістотеля і Цицерона. У своєму проекті Великого Відновлення Наук він пише: “Є звичкою (хоча, на мою думку, цілком даремно) якомога раніше змушувати учнів вивчати логіку і риторичну – науки, які, без сумніву, підходять дорослим людям, а не дітям та юнакам. Адже ці дві науки, якщо правильно оцінювати речі, належать до важких наук; це науки наук, тому що одна з них вивчає судження, а інша – засоби їхнього застосування;

вони дають правила і норми того, як слід розташувати і викладати матеріал. Тому вимагати, щоб недосвідчені й нерозвинуті розуми (які ще не набули навіть того, що Ціцерон називав “матеріалом” і “запасом” (supplelex), тобто фактичними знаннями) почали свій розвиток з цих наук, рівноцінне бажанню навчити зважувати, вимірювати й приборкувати вітер; і звичайно, таке прагнення може призвести тільки до повної втрати цими науками їхнього справжнього значення і можливостей (в дійсності великих і досить широких) і виродженню першої з них у дитячу софістику, а другої – в смішну декламацію або, в кращому випадку, до втрати ними значної частини свого авторитету” [3, 152].

Традиція раннього вивчення логіки і риторики, на думку Ф.Бекона, призводить до непотрібної схематизації зазначених курсів. В результаті спостерігається розрив між вправами, що спрямовані на розвиток пам’яті, і вправами, що розвивають творчі здібності учнів. Особливо яскраво це виявляється у риториці. З одного боку, повністю підготовлені промови не залишають місця винахідливості, а з іншого – експромти не сприяють розвитку пам’яті.

Подібні тенденції ведуть до того, що освіта все більше відмежується від потреб реального життя. Ф.Бекон підкреслює, що в ораторській практиці слід користуватися обома способами: й попередніми нотатками, й імпровізаціями. Він зауважує: “У своїх вправах слід постійно прагнути до того, щоб все (наскільки це можливо) максимально відповідало тому, що відбувається у реальному житті, в іншому випадку така діяльність буде не розвивати здібності людського розуму, а лише псувати їх і спрямовувати на хибний шлях” [3, 153].

Саме топіка, напевно, є тим мистецтвом, яке допомагає долати цей розрив. На сьогоднішній день топіка являє собою сукупність “загальних місць”, що дає можливість розробити предмет ораторської промови. З одного боку, вона передбачає попередні нотатки універсального характеру, з іншого, – залишає місце для імпровізації. Маються на увазі варіанти (конкретні промови), що реалізують інваріант (топос).

У вченні Арістотеля топіка подана у систематичному вигляді. Він присвячує цим питанням певні пункти “Риторики” і окрему працю “Топіка”. “Топіка” є викладом діалектики як мистецтва, “за допомогою якого ми здатні будемо з правдоподібного робити висновки про будь-яку передбачувану проблему і не допускатися суперечності, коли ми самі обстоюємо якесь положення [4, 349]. На думку Стагірита, користь від цього мистецтва виявляється у таких напрямках: вправи, усні бесіди, філософські знання, а також пізнання начал певної науки. В усіх цих сферах ми маємо справу не з істинними положеннями, а лише з правдоподібними. Можливість здобування істинних знань вивчає аналітика (логіка). Саме вона фіксує способи доведення. Арістотель для визначення подібних процедур використовує також терміни “науковий силогізм” і “наведення”.

Втім, ані діалектика, ані риторика не мають справу з такими доведеннями. Вони не є також науками з чітко встановленим предметом. Арістотель підкреслює, що діалектика і риторика є лише методами пошуку доказів, які повинні переконати аудиторію. Діалектика як методи доведення розглядає силогізм і наведення. Риторика – ентимему і приклад: “... Коли на основі багатьох подібних випадків роблять висновок про наявність якогось факту, то такий висновок там [у “Топіці” – *Авт.*] називається наведенням, тут – прикладом. Якщо ж з наявності якогось факту роблять висновок, що завжди або більшою мірою наслідком наявності цього факту є наявність іншого факту, який відмінний від першого, то такий висновок називається там силогізмом, тут – ентимемою” [5, 755].

Арістотель підкреслює, що кожний спосіб має свої переваги. Проте, на його думку, переконливішими є промови, в яких багато ентимем. Як відомо, ентимема є скороченим силогізмом. Стагірит дає своє пояснення використанню подібних способів міркувань в ораторських промовах. Загальновідомі положення немає потреби наводити в промові, адже їх додає сам слухач. Саме тому оратори застосовують не силогізми, а ентимеми.

Ентимеми у риториці Арістотель поділяє на загальні й часткові. Останні стосуються певних наук. Тобто вже відбувається перехід від риторики до сфери науки. Загальні

ентимеми базуються на “загальних місцях”, або топосах. Тут можна бути знавцем, на думку Арістотеля, не маючи спеціальних знань. Топоси є загальними для будь-яких міркувань, чи то справедливості, чи то явища природи тощо.

У трактаті “Риторика” Арістотель просто перелічує місця, які оратор може використати для переконання слухачів.

Діалектичні положення і проблеми теж мають свою специфіку. Для того, щоб проблема чи положення мали діалектичний характер, на думку Стагірита, потрібно, щоб у проблемі була чітко сформульована альтернатива, а в положенні така альтернатива є.

Топоси, на основі яких будуються діалектичні положення і проблеми, Арістотель поділяє на чотири групи: визначення, власне, рід, те, що привходить. Саме з них можна здобути докази. Крім того, для побудови міркувань він виділяє діалектичні засоби: прийняття положень, вміння розбирати значення імен, знаходження відмінностей і розгляд схожості.

Стосовно того, про що можуть бути сформульовані подібні положення, то Арістотель відзначав: “Насправді, жодна розумна людина не запропонує у вигляді положення те, що нікому не здається правильним, і не запропонує у вигляді проблеми те, що є очевидним для всіх або для більшості людей. Адже останнє не викликало б жодного нерозуміння, а перше б ніхто не стверджував” [4, 358–359]. У трактаті “Риторика” знаходимо думку: “Так само робить і діалектика; це мистецтво не робить висновків з чого завгодно (адже і божевільним щось здається переконливим), але тільки з того, що потребує обговорення; подібно до цього і риторика має справу з питаннями, які зазвичай є предметом узгодження для людей” [5, 756].

Подібним предметом обговорення в ораторських промовах часто є те, що передбачає можливість, як мінімум, подвійного вирішення. У більшості випадків це стосується людської діяльності, в якій мало що має характер необхідного. Саме в цьому пункті “життя діяльне”, ідеалом якого в Давній Греції був оратор, протистоїть “життю споглядальному”, ідеалом якого був філософ.

Подальшу розробку мистецтва винаходу доказів знаходимо у давньоримській традиції у Ціцерона. Він також присвячує топіці окрему працю. У вступі відомий оратор відзначає, що знає працю Арістотеля, однак багато риторів її не знають. Предметом топіки, на думку Ціцерона, є пошук доведень. Він зазначає, що заслуга Арістотеля полягає в тому, що він заснував і діалектику, і топіку. Діалектика дістала свого подальшого розвитку у стоїків. А топіка залишилась без належної уваги з боку філософів. Хоча у мистецтві спору обидві мають важливе значення.

Топоси у Ціцерона, як і у Арістотеля, це “місця”, “сховища доведень”: “Отже, можна визначити, що місце є сховищем доведень, а доведення є міркування, що рід сумнівну робить достовірною” [6, 58]. У цілому Ціцерон поділяє доведення на дві групи: ті, що пов’язані з предметом міркування, і ті, що не пов’язані, тобто такі, що беруться ззовні. До таких, зокрема, належать доведення від авторитету. Зазначимо, що в сучасній риторичній теорії аргументації часто аргументи, що використовують у промовах, саме так і поділяють (“до справи” і “до людини”).

Топоси, що пов’язані з предметом міркування, в свою чергу, давньоримський оратор поділяє на чотири групи: “у цілому”, “у частинах”, “у позначенні”, “пов’язані з питанням”. Перша група, яку Ціцерон називає “у цілому”, є визначенням. Тоді міркування може бути побудоване через силогізм, наприклад: “Право громадське є справедливості, встановлена серед співгромадян для охорони майна; знання цієї справедливості корисне; отже, наука про громадське право корисна” [6, 58]. Таким чином, визначення може бути розгорнуте у міркування. В цьому пункті римський оратор розглядає особливості операції визначення. А саме: воно може бути побудоване через мереологічний поділ, коли предмет поділяють на частини з перерахуванням усіх частин у визначенні. Другий спосіб побудови визначень полягає у вказівці на рід та видові ознаки. Зазначимо, що в сучасній логіці розглядають переважно саме цей, другий, спосіб конструювання визначень понять.

Ціцерон також підкреслює, що оратори досить часто в своїх промовах користуються замість визначень порівняннями. Проте він вважає, що не варто відступати від прийнятих правил іменування речей. Хоча, звичайно, можна говорити, що “юність є цвіт віку, а старість – захід життя”. Зазначимо, що в сучасній логіці формулюють окреме правило, яке не дозволяє використання метафор та образних порівнянь у визначенні. Разом з тим, в ораторських промовах часто використовується саме такий спосіб характеристики предметів. Порушення правила логіки в публічних виступах можна розглядати як прийом впливу на слухачів, який покликаний привернути увагу до того, що виголошує оратор.

Більше за все різновидів топосів Ціцерон розрізняє в групі “пов’язаних з питанням”. Зокрема, діалектика постає у трьох способах побудови міркувань, що базуються на топосі “супутнє, попереднє, протилежнє” з цієї групи. Перші два в сучасній логіці є умовно-категоричними міркуваннями за стверджувальним та заперечувальним модусами, а третій – за модусами розділово-категоричних міркувань: “Така побудова доведення, коли, прийнявши перше висловлювання, ти дістаєш те, що з ним пов’язане, діалектики називають першим способом умовиводу. Коли ти заперечуєш те, що пов’язане, щоб заперечити й те, з чим воно пов’язане, це називають другим способом умовиводу. Нарешті, коли заперечуєш поєднання висловлювань і приймаєш одне або декілька з них, щоб заперечити залишок, – це називають третім способом умовиводу” [6, 68–69].

Таким чином, можна провести такі паралелі у викладі правил і прийомів топіки Арістотелем і Ціцероном. Перша група топосів – це визначення. Крім власне визначення, сюди належить і топос “у частинах” Ціцерона. Друга група утворюється з розгляду різних застосувань тих чи інших виразів (у Арістотеля – вміння розбирати значення імен, у Ціцерона – “у позначенні”). Третя група – власне побудова міркувань (у Арістотеля – знаходження відмінностей і розгляд схожості, у Ціцерона – топоси групи “пов’язаних з питанням”).

Ф.Бекон поділяє “мистецтво відкриття доказів” на дві частини: промптуарій і топіку. Англійський філософ відзначає, що мистецтво не займається винаходом доказів, оскільки вчить не виявляти невідоме, а здобувати з пам’яті чи звертатися до того, що вже було відомо. Подібний розподіл зумовлений ще й тим, що топіка як мистецтво постановки питань вказує шлях дослідження, а промптуарій – рекомендує заздалегідь скласти й за потребою використати докази, які найчастіше зустрічаються. Важливим є також те, що топіку Ф.Бекон розглядає в розділі, присвяченому логіці, а промптуарій – переважно у розділі, присвяченому риториці: “Адже ця частина науки має таке ж відношення до логіки, як і до риторики; тому ми вирішили тільки побіжно торкнутися її в логіці, віднісши докладний її розгляд у відділ риторики” [3, 312].

Промптуарій, на думку Ф.Бекона, навряд чи можна вважати частиною науки, бо в такому випадку метою було б не набуття знань, а використання вже наявних. Успіх на цьому шляху гарантує старанність. Англійський філософ спирається на думки давніх вчителів красномовства (Ціцерона та ін.) про те, що старанний оратор повинен мати заздалегідь продумані “загальні місця” на будь-який випадок, для ствердження або спростування будь-якої тези.

У цілому Ф.Бекон віддає належне тому, як розробили топіку Арістотель і Ціцерон. Він вважає, що в працях з риторики вони перевершили самих себе. Тому теорія і практика ораторського мистецтва навряд чи потребує подальшого розвитку. Розробка риторики може полягати у створенні різноманітних збірок, насамперед, збірок “загальних місць”, які будуть помічниками у створенні ораторських промов. Ф.Бекон наводить декілька прикладів таких місць, які він називає “антитезами речей”. Для зручності їхнього застосування він формулює їх у вигляді сентенцій “за” і “проти”. Залежно від обставин з них можна побудувати доведення будь-якої довжини. Наприклад: “Наука. За: Якби були написані книги про все, враховуючи найдрібніші факти, то, напевно, не було б більше жодної потреби у досвіді. Читання – це бесіда з мудрецами, дія ж – це зустріч з дурнями. Не варто вважати некорисними ті науки, які самі по собі не мають жодного практичного

застосування, але сприяють розвитку гостроти і впорядкованості думки. Проти: В університетах вчать вірити. Яка наука коли-небудь навчила використовувати науку своєчасно? Мудрість, що ґрунтується на правилах, і мудрість, що набута досвідом, цілком протилежні одна одній, отже, людина, що володіє однією з них, не здатна засвоїти іншу. Часто наука приносить цілком сумнівну користь, щоб не сказати жодної. Майже всі вчені відрізняються тим, що з будь-якого факту завжди виводять лише те, що вони знають, і не вміють відкрити в ньому того, що вони не знають” [3, 384–385].

Топіку Ф.Бекон розглядає як загальну й часткову. В загальній топіці акцент у нього зміщується саме на дослідницьку частину. На думку англійського філософа, вона має важливе значення не тільки й не стільки в аргументації, що зорієнтована на інших, скільки при обмірковуванні проблем: “... Сутність її зводиться не тільки до того, що вона пропонує або радить, що ми повинні стверджувати чи заявляти, але, насамперед, до того, що ми повинні досліджувати і про що запитувати. А розумне питання – це вже добра половина знання” [3, 313]. За такого розуміння топіки вона відіграє роль вказівника шляху. Адже чим точніше будуть поставлені питання, тим легше знайти відповіді на них. Тобто, як пише Ф.Бекон, ті місця, які допомагають здобувати знання з нашого інтелекту, допомагають і здобувати їх у бесідах зі знавцями, з одного боку, а з іншого – при виборі книг, в яких ми хочемо знайти відповіді на наші питання.

Часткова топіка більше служить меті пошуку знань, ніж загальна. Тому вона і потребує детальної розробки. Але, на думку Ф.Бекона, тут важко давати загальні рекомендації, адже часткова топіка пов’язана з окремими науками й змінюється з відкриттями в цих сферах: “...Люди повинні змінювати часткову топіку і разом з помітними успіхами, що досягнуто в дослідженні, невпинно створювати нову й нову топіку, якщо тільки вони хочуть піднятися до вершин знань [3, 318].

Отже, можна зробити висновок, що антична топіка в концепціях Арістотеля і Цицерона була “місцем зустрічі” логіки і риторики. З одного боку, значну роль у виборі того чи іншого топосу мало вміння утворювати поняття для встановлення предмета промови. З іншого, – це вміння будувати міркування для обґрунтування своєї точки зору. Загалом антична топіка була практичним мистецтвом, що зорієнтоване в першу чергу на співрозмовника, на те, чи вдасться його переконати.

У концепції Ф.Бекона топіка як мистецтво пошуку відповідей на питання належить до логіки. У риториці залишається промптуарій як сукупність “загальних місць”. Таким чином, розвиток топіки в історії логіко-риторичної думки є рухом від “загальних місць”, що використовують для переконання опонента, до постановки питань, що орієнтують діяльність дослідника. Можливо, через це наукові орієнтири Нового часу та подальших епох сприяли деякому занепаду мистецтва топіки, адже істина в науці перемагає сама по собі без риторичних нашарувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чуешов В.И. Топика, государственное управление и инновации // Современная логика: проблемы теории, истории и применения в науке: Материалы IX Общероссийской научной конференции. – СПб., 2006.
2. Гаспаров М.Л. Цицерон и античная риторика // Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1972.
3. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук // Бэкон Ф. Соч.: В 2-х тт.– М., 1971. – Т. 1.
4. Аристотель. Топика // Аристотель. Соч.: В 4-х тт. – М., 1978. – Т. 2.
5. Аристотель. Риторика // Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Минск, 1998.
6. Цицерон. Топика // Цицерон. Эстетика: Трактаты. Речи. Письма. – М., 1994.

